

Moslims in Nederland: reacties op discriminatie?¹

Mieke Maliepaard & Mérove Gijsberts*

Summary

On the basis of nationally representative survey data collected among Muslim minorities from five different ethnic groups living in the Netherlands, this study (a) describes the extent to which Dutch Muslims experience discrimination, and (b) tests to what extent these experiences are related to increased religious identification and practice. The results indicate that particularly the larger and more established groups report relatively high levels of discrimination. The relation between discrimination and religious identification and practice which we expected on the basis of theories on reactive religiosity differs across groups and surveys: there is some evidence for reactive religiosity, but not in all ethnic groups. Importantly, discrimination never diminishes religious identification or practice. Implications are discussed.

Inleiding

Zoals het onderwerp van dit themanummer aangeeft, is de aanwezigheid van de islam in Nederland een onderwerp dat leeft, zowel in wetenschap, media als politiek. De groeiende zichtbaarheid van de islam als grootste migrantenreligie in Nederland – aangejaagd door een groot aantal incidenten binnen en buiten Europa – heeft geleid tot verhit publiek en politiek debat. Onder autochtone Nederlanders lijkt er intussen weinig acceptatie te zijn van moslims (Verkuyten & Zaremba 2005; Huijnk & Dagevos 2012), en in media en politiek worden moslims in toenemende mate als dreiging geportretteerd (Roggeband & Vliegthart 2007).

---

* Mieke Maliepaard is postdoctoraal onderzoeker bij het *European Research Center on Migration and Ethnic Relations* (ERCOMER), aan de Universiteit Utrecht. Zij houdt zich bezig met thema's religie en integratie onder zowel recente migranten als onder groepen die al langer in Nederland zijn.

Mérove Gijsberts is senior wetenschappelijk medewerker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. In haar onderzoek onder minderheden in Nederland richt zij zich onder andere op thema's als integratie, segregatie, discriminatie, opleiding en taalverwerving.

Hoe ervaren Nederlandse moslims zelf dit negatieve klimaat? Voelen zij zich uitgesloten, niet geaccepteerd of zelfs gediscrimineerd? En hoe gaan moslims uit verschillende etnische groepen hiermee om? Trekken zij zich als reactie verder terug in de eigen etnische groep? Sinds het begin van deze eeuw is er een toename gesignaleerd in het moskeebezoek onder islamitische migranten uit Turkije en Marokko (Maliepaard, Gijsberts & Lubbers 2013), terwijl tegelijkertijd het debat omtrent de islam in Nederland verhardde. Of deze twee zaken aan elkaar gerelateerd zijn blijft echter onduidelijk. Het negatieve klimaat tegenover moslims is in eerder onderzoek wel gekoppeld aan verhoogde religieuze betrokkenheid (De Koning 2008; OSF 2014), maar een directe empirische relatie is tot op heden nog niet vastgesteld. In deze studie willen we allereerst kijken in hoeverre moslims in Nederland uit verschillende etnische herkomstgroepen zich als moslim gestigmatiseerd voelen en/of discriminatie ervaren. Ten tweede onderzoeken we hoe het ervaren van discriminatie samenhangt met religieuze praktijk (moskeebezoek) en religieuze identificatie onder verschillende islamitische groepen in Nederland. Zo willen we de vraag beantwoorden of een sterkere religieuze betrokkenheid onder moslims in Nederland een reactie is op ervaringen van uitsluiting en discriminatie in de samenleving. Om deze vraag te kunnen beantwoorden maken we gebruik van twee grootschalige survey-onderzoeken (verzameld in 2009 en 2011), die representatief zijn voor de migrantengroepen die erin vertegenwoordigd zijn. Om een zo volledig mogelijk beeld te schetsen kijken we niet alleen naar de grootste groepen moslims in Nederland (moslims van Turkse en Marokkaanse herkomst), maar ook naar moslims uit landen als Somalië, Afghanistan en Irak. In de survey-onderzoeken worden moslims geïdentificeerd door zelf-aanduiding, ze geven dus zelf aan moslim te zijn. In totaal zijn 5.300 moslims ondervraagd over hun geloofsbeleving en gedrag, grotendeels door interviewers uit de eigen etnische groep en waar nodig in de herkomsttaal.

Theoretische achtergrond

Ervaren discriminatie en de religieuze praktijk

Vrijwel alle moslims in Nederland (op de naar schatting 13.000 autochtone moslims na) hebben een migratie-achtergrond. Zijzelf of hun ouders zijn naar Nederland gemigreerd en op basis van hun etniciteit zijn zij 'zichtbare' minderheden. Het moslim-zijn is dus in Nederland onherroepelijk verbonden aan 'allochtoon' zijn. Negatieve stereotypen over moslims zijn wijdverbreid.

Een meerderheid van de autochtone Nederlanders vindt dat de islam niet samengaat met de westerse manier van leven (Gijsberts & Lubbers 2009). In meerdere studies is aangetoond dat Turkse en Marokkaanse minderheden (die vrijwel zonder uitzondering moslim zijn), worden gediscrimineerd op de Nederlandse arbeidsmarkt (Andriessen et al. 2010; Blommaert, Coenders & Van Tubergen 2014). En deze discriminatie wordt duidelijk gevoeld. Een aanzienlijk aandeel geeft aan dat de eigen groep vaak tot zeer vaak wordt gediscrimineerd (Maliapaard & Gijsberts 2012). Lidmaatschap van een islamitische minderheidsgroep lijkt dus in Nederland een ‘bright boundary’ te vormen, oftewel een scherpe scheidslijn tussen (allochtone) moslims en (autochtone) niet-moslims in de Nederlandse samenleving (Phalet et al. 2013).

In dit stuk onderzoeken we of ervaringen van discriminatie de groepsgrenzen tussen niet-moslims en moslims zullen versterken. Dat wil zeggen dat juist doordat moslims zich uitgesloten voelen, zij zich zullen gaan heroriënteren op de ‘eigen’ islamitische groep. Dit idee komt voort uit de literatuur over etnische groepsgrenzen onder migranten en hun kinderen in de VS. Portes en Rumbaut (2001) gebruiken de term ‘reactieve etniciteit’, om het proces te beschrijven van het opnieuw bevestigen van de etnische identiteit onder tweede generatie jongeren in de VS. Deze jongeren gaan zich sterker richten op hun etnische herkomstgroep in reactie op de (in hun ogen) voortdurende uitsluiting en oneerlijke behandeling in de ontvangende samenleving. Deze naar binnen gerichtheid versterkt de al aanwezige groepsgrenzen van binnen uit met als gevolg dat groepsgrenzen ook in dagelijkse interacties prominenter naar voren komen (Portes & Rumbaut 2001). Het gaat hier dus niet om het ‘vasthouden’ aan de eigen etnische groep, maar om het benadrukken van de eigen herkomst als reactie op uitsluiting.

Recent is het concept van ‘reactieve religiositeit’ geïntroduceerd, als Europese variant van reactieve etniciteit zoals in de VS geopperd. Reactieve religiositeit is gesignaleerd onder tweede generatie jongeren die niet hun etnische maar juist hun islamitische identiteit centraler zijn gaan stellen als reactie op de uitsluiting en/of discriminatie waaraan zij worden blootgesteld in de West-Europese landen waar zij zijn geboren (Voas & Fleischmann 2012). Net als etnisch groepslidmaatschap biedt religieus groepslidmaatschap in een situatie van achterstelling of uitsluiting voordelen omdat het steun genereert vanuit de eigen geloofsgemeenschap. Religieus groepslidmaatschap biedt niet alleen spirituele steun, maar ook de voordelen van het behoren tot een groep met “heldere grenzen, interne homogeniteit, sociale interacties en een gedeeld lot” (Verkuyten & Yildiz 2007, 1449 – *eigen vertaling*). Het is helder

wie er bij hoort en wie niet, er zijn duidelijke regels en de mogelijkheid tot interactie met andere leden via bijvoorbeeld kerk- of moskeebezoek.

We onderzoeken in dit stuk moskeebezoek als een van de uitingen van reactieve religiositeit. We verwachten dat de aantrekkingskracht van religieuze bijeenkomsten groter zal zijn wanneer de groepsgrenzen in de samenleving sterker worden getrokken. Het bezoeken van een moskee kan steun en solidariteit bieden in moeilijke tijden en het gevoel geven geaccepteerd te worden in een verder als vijandig gevoelde omgeving (Warner 2007). We verwachten daarom dat moslims die meer discriminatie ervaren vaker de moskee zullen bezoeken dan moslims die minder discriminatie ervaren. We kijken hier niet alleen naar discriminatie op religieuze gronden. Gegeven het belang van religie in de levens van veel moslims en de kracht van de religieuze groepsgrenzen in Nederland, verwachten we dat processen van uitsluiting (ook wanneer dit bijvoorbeeld op etnische gronden gebeurt) gevolgen hebben voor het religieuze domein.

Verschil tussen gevestigde en nieuwe moslimgroepen in Nederland?

In reactie op het gevoelde negatieve klimaat kunnen migranten zelf groepsgrenzen optrekken, vaak gebaseerd op gedeelde normen en waarden (Wimmer 2008). Op basis van deze notie is het bekrachtigen van religie het meest waarschijnlijk in etnische gemeenschappen die een sterke interne cohesie kennen, een stevige inbedding van etnisch-religieuze organisaties in de gemeenschap en zich duidelijk onderscheiden van de 'buitenwereld' (Güngör, Fleischmann & Phalet 2011). Niet alle etnische groepen zijn even goed georganiseerd. Grote verschillen in onder andere verblijfsduur, groepsgrootte, mate van ruimtelijke segregatie en andere groep-specifieke factoren maken dat gemeenschapsvorming verschilt tussen groepen. In gevestigde minderheidsgroepen die al lang in een bestemmingsland zijn, kan de etnische en of religieuze gemeenschap een rol spelen als buffer tegen een negatief opinieklimaat en op die manier een soort bescherming bieden tegen discriminatie en uitsluiting door de ontvangende samenleving. In nieuwe migrantengroepen die vaak kleiner zijn en waarvan de leden meer verspreid wonen, zullen deze processen wellicht minder spelen.

Tussen verschillende groepen migranten met een moslimachtergrond (en hun kinderen) in Nederland zijn grote verschillen in verblijfsduur, groepsgrootte, woonsegregatie en religieuze organisatiegraad. We onderscheiden de grote groep al lang in Nederland wonende moslims van Turkse en Marokkaanse origine van kleinere groepen moslims uit landen als Afghanistan, Irak en Somalië. Turks- en Marokkaans-Nederlandse moslims

en hun kinderen maken naar schatting ongeveer 70% van het totaal aantal moslims in Nederland uit (Van Hertzen 2009). Inmiddels is de helft van deze groep in Nederland geboren. Deze twee groepen zijn als gevolg van hun langere migratiegeschiedenis en groeps-grootte gesettelde gemeenschappen met een duidelijke religieuze infrastructuur (veel moskeeën en religieuze organisaties), die voornamelijk langs etnische lijnen georganiseerd zijn (Sunier & Landman 2014; Collyer 2013). De overige 30% bestaat uit moslims uit veel verschillende landen. Een substantieel deel bestaat uit asielmigranten uit landen als Afghanistan, Somalië en Irak. Deze migranten zijn voornamelijk in de jaren negentig naar Nederland gekomen. Deze drie groepen zijn ieder ongeveer een tiende van de omvang van de Marokkaans- en Turks-Nederlandse gemeenschap (tussen de 20.000 en 50.000 per groep), en bestaan vrijwel volledig uit eerste generatie migranten. Zij wonen veel meer verspreid over Nederland dan de Marokkaanse en Turkse Nederlanders. Mede als gevolg hiervan zijn ze veel minder als groep georganiseerd, ook in religieus opzicht (Van Doorn 2011). We verwachten daarom dat de relatie tussen ervaren discriminatie en moskeebezoek zwakker zal zijn in deze kleinere moslimgroepen die veel minder langs etnisch-religieuze lijnen zijn georganiseerd.

De rol van religieuze identificatie

Negatieve ervaringen, zoals discriminatie door de meerderheidsgroep in de samenleving, kunnen ook zorgen voor een versterkte identiteit van de minderheidsgroep. De (positieve) minderheidsidentiteit werkt in dat geval als een soort buffer tegen de negatieve ervaring. Dit wordt reactieve identificatie (*rejection-identification*) genoemd (Branscombe, Schmitt, & Harvey 1999). Net als in de literatuur over reactieve etniciteit is het meeste onderzoek naar reactieve identificatie gericht op de etnische (en niet religieuze) identiteit van minderheden. Maar ook hier valt te verwachten dat dezelfde mechanismen een rol spelen: bij ervaren discriminatie en gevoelens van uitsluiting of gebrek aan acceptatie kan het zo zijn dat minderheden zich in hogere mate op de religieuze identiteit gaan richten.

Het omgekeerde kan echter ook spelen. Het zou kunnen dat migranten juist afstand nemen van een in hun ogen gestigmatiseerde identiteit en zich dan juist minder als moslim gaan identificeren. Wanneer groeps-grenzen echter moeilijker te doorbreken zijn, is dit een minder reële optie (Ellemers, Van Knippenberg & Wilke 1990). Voor 'zichtbare minderheden' is het moeilijker afstand te nemen van hun (etnische of in dit geval religieuze) identiteit: met een bepaald soort uiterlijk word je door anderen altijd geclas-sificeerd als (bijvoorbeeld) 'Marokkaans' en 'moslim'. Dit is zeker het geval

wanneer tegenstellingen tussen groepen scherp zijn, zoals momenteel in veel Europese landen het geval is (Alba 2005). Gezien het belang van het geloof voor veel moslims in Nederland (Maliëpaard & Gijsberts 2012) en gezien de verhoudingen tussen moslims en niet-moslims, verwachten we dat het zich distantiëren van de religieuze identiteit voor veel moslims geen reële optie zal zijn. Het proces van reactieve identificatie lijkt meer voor de hand te liggen en we verwachten dan ook dat moslims die zich meer gediscrimineerd voelen, zich sterker als moslim zullen identificeren.

Hierboven zijn de gevolgen besproken van het ervaren van discriminatie voor enerzijds moskeebezoek en anderzijds religieuze identificatie. Religieuze identificatie kan echter niet los worden gezien van de religieuze praktijk. Het ligt voor de hand dat moslims voor wie het geloof belangrijker is, zich gemiddeld genomen beter aan de geloofsregels houden en als gevolg daarvan meer naar de moskee gaan dan moslims voor wie het geloof minder belangrijk is (Ysseldyk, Matheson & Anisman 2010). Deze relatie tussen religieuze identificatie en religieus gedrag is in veel onderzoek ook gevonden. We verwachten dat de relatie tussen ervaren discriminatie en moskeebezoek deels via religieuze identificatie verloopt. Als gevolg van discriminatie-ervaringen, gaan moslims zich sterker religieus identificeren en als gevolg daarvan meer praktiseren.

De theoretische concepten reactieve etniciteit en identificatie gaan beide uit van het idee dat discriminatie leidt tot versterkte betrokkenheid bij de minderheidsgroep, en niet andersom. Deze aanname is bevestigd in longitudinaal onderzoek (zie bijvoorbeeld Ramos et al. 2012). In het huidige onderzoek is het, vanwege het feit dat de metingen op één enkel tijdstip zijn gedaan, onmogelijk om oorzaak en gevolg uit elkaar te trekken en zo zekerheid te krijgen over de causaliteitskwestie. Het zou ook zo kunnen zijn dat meer religieuze moslims meer discriminatie ervaren in plaats van andersom. Om hier toch iets meer over te kunnen zeggen kijken we (voor de Iraakse, Somalische en Afghaanse migranten) naar de redenen voor discriminatie. Als de samenhang tussen discriminatie en religieuze betrokkenheid enkel geldt voor discriminatie op religieuze gronden dan zou de causaliteit wel eens omgekeerd kunnen zijn: meer religieuze migranten worden meer op religieuze gronden gediscrimineerd (bijvoorbeeld omdat zij een hoofddoek dragen en zo meer zichtbaar zijn). Is het echter zo dat discriminatie op allerlei gronden samenhangt met sterkere religiositeit, dan is het waarschijnlijker dat de causaliteit zo loopt als op theoretische gronden wordt verwacht (discriminatie leidt tot sterkere religieuze betrokkenheid).

Data & Methoden

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen maken we gebruik van grootschalig surveyonderzoek, verzameld onder vijf etnische minderheids-groepen in Nederland, door het Sociaal en Cultureel Planbureau i.s.m. het Centraal Bureau voor de Statistiek. Voor Turks- en Marokkaans-Nederlandse moslims maken we gebruik van de Survey Integratie Minderheden (SIM) uit 2011 (Korte & Dagevos 2011). Voor het onderzoeken van de robuustheid van de resultaten analyseren we ook een eerdere editie van het SIM (uit 2006) onder dezelfde groepen. Dit survey is in hoge mate vergelijkbaar met SIM 2011. Voor de moslims van Afghaanse, Iraakse en Somalische origine gebruiken we de Survey Integratie Nieuwe Groepen (SING) uit 2009 (Hilhorst 2010). We maken voor onze beschrijvende en verklarende analyses een selectie op religieuze zelftoewijzing. Dat wil zeggen dat enkel mensen die zelf aangeven moslim te zijn als zodanig worden aangemerkt. Voor de Turkse, Marokkaanse en Somalische groepen is dit meer dan 90%, voor de Afghaanse 86% en voor de Iraakse groep 63% (dit is geen afspiegeling van de situatie in het land van herkomst).

Metingen

Ervaren discriminatie is gemeten aan de hand van twee stellingen: 'Sommige mensen zeggen dat allochtonen door Nederlanders worden gediscrimineerd. Gebeurt dit: nooit, bijna nooit, af en toe, vaak, zeer vaak?' En: 'Bent u zelf wel eens gediscrimineerd door Nederlanders? Hoe vaak is dat gebeurd? Nooit, bijna nooit, af en toe, vaak, zeer vaak.' De items hangen positief met elkaar samen ($r = 0,51$). Van de gemiddelden op deze twee items is een schaal gemaakt van 1 tot en met 5.

Religieuze identificatie is samengesteld uit drie items die vaker gebruikt worden om verbondenheid met een sociale identiteit te meten (Ashmore et al. 2004): 'Mijn geloof is een belangrijk deel van mezelf' en 'Als iemand iets negatiefs zegt over mijn religie voel ik mij persoonlijk gekwetst'. Daarnaast is aan Turkse en Marokkaanse Nederlanders de stelling voorgelegd: 'Mijn geloof is iets waar ik vaak aan denk', en aan de vluchtelingengroepen: 'Niemand mag mijn geloof in twijfel trekken'. De items zijn gemeten op een vijfpuntsschaal, lopend van 'helemaal niet mee eens' tot 'helemaal mee eens'. De Cronbach's alpha van de schaal is 0,77 voor Turkse en Marokkaanse Nederlanders, en 0,71 voor de vluchtelingengroepen. Religieuze identificatie is gemiddeld hoog: op een schaal van 1-5 identificeren de Turkse en Marokkaanse moslims zich

gemiddeld boven de vier ($M=4.16$, $SD=.72$). Ook onder vluchtelingengroepen is de religieuze identificatie relatief sterk ($M=3.79$, $SD=.85$).

Moskeebezoek is gemeten op basis van de vraag hoe vaak men een religieuze bijeenkomst bezoekt. Antwoordcategorieën zijn (1) zelden of nooit; (2) ten minste eens per jaar/maandelijks; (3) wekelijks. Voor Turkse en Marokkaanse moslims geldt dat 45% wekelijks de moskee bezoekt. Twintig procent doet dit nooit ($M=2.25$, $SD=.77$). Ook van de vluchtelingengroepen gaat een minderheid zelden of nooit naar de moskee, al ligt het gemiddelde wat lager ($M=1.74$, $SD=.78$). Met name het aantal moslims uit deze groepen dat wekelijks de moskee bezoekt ligt lager (rond de 20%). Van de drie vluchtelingengroepen bezoeken moslims van Somalische herkomst het vaakst de moskee.

In de regressieanalyses wordt rekening gehouden met opleiding, arbeidsmarktparticipatie, geslacht, leeftijd, etnische groep, gezinssituatie en wonen in een van de vier grote steden (G4). Voor Turks- en Marokkaans-Nederlandse moslims wordt daarnaast rekening gehouden met migratiegeneratie (tweede generatie is hier geboren). Voor de vluchtelingengroepen geldt dat iedereen eerste generatie migrant is. Bij deze groep wordt rekening gehouden met verblijfsduur.

Bevindingen

Percepties van het maatschappelijk klimaat en ervaringen van discriminatie

In hoeverre ervaren moslims het maatschappelijk klimaat als negatief? We hebben onze respondenten hier rechtstreeks naar gevraagd. Van de Marokkaans-Nederlandse moslims vindt 80% dat mensen in Nederland veel te negatief zijn over de islam. Onder Turks-Nederlandse moslims is 63% deze mening toegedaan (Maliepaard & Gijsberts 2012). De aandelen voor de moslims uit vluchtelingengroepen liggen lager, maar toch ook rond de 50%. Uit eerder onderzoek kwam al eens naar voren dat een kleine minderheid van de moslims van mening is dat hoe mensen in het Westen leven en hoe moslims leven niet samengaat (Gijsberts & Lubbers 2009). De meeste moslims die in Nederland wonen, hebben dus over het algemeen geen principiële bezwaren om als moslim in een westerse context te leven, maar vinden het in de praktijk minder goed gaan: ze ervaren veel weerstand van hun autochtone landgenoten ten aanzien van hun geloof. Dit sluit aan bij eerdere bevindingen op basis van kwalitatief onderzoek (De Koning 2008, Omló 2011).

Ook met betrekking tot het ervaren van discriminatie zijn gegevens verzameld onder moslims in Nederland. Ten eerste is gevraagd in welke mate

men zelf discriminatie heeft ervaren door autochtone Nederlanders (persoonlijk ervaren discriminatie) en ten tweede of men vindt dat allochtonen in Nederland worden gediscrimineerd (algemeen ervaren discriminatie). Voor alle groepen geldt dat men vaker rapporteert dat de groep als geheel wordt gediscrimineerd dan dat men zelf te maken heeft gehad met discriminatie. Etnische groepen verschillen duidelijk van elkaar in de mate waarin zij discriminatie ervaren. De groepen die het langst in Nederland zijn, de Turkse en Marokkaanse Nederlanders, vinden veruit het vaakst dat niet-westerse migranten in Nederland gediscrimineerd worden. Een kwart van deze groepen vindt dat dit vaak tot zeer vaak gebeurt. De vluchtelingengroepen percipiëren minder vaak discriminatie. Van de Iraanse, Afghaanse en Somalische Nederlanders denkt 15% dat vaak tot zeer vaak discriminatie plaatsvindt.

Binnen alle vijf groepen is het aandeel dat zich gediscrimineerd voelt vanwege het geloof hoger. Turks-Nederlandse moslims voelen zich het vaakst op basis van hun geloof gediscrimineerd: een derde van hen denkt dat dit de voornaamste reden is voor discriminatie. Bij Marokkaans-Nederlandse moslims ligt dit percentage op 21%. Dit is vergelijkbaar met de Iraaks- en Somalisch-Nederlandse moslims (19%). Onder Afghaans-Nederlandse moslims is het aandeel dat zich gediscrimineerd voelt het laagst (15%). Ook in een recent onderzoek van Andriessen et al. (2013) komt naar voren dat een groot deel van de moslims in Nederland ervaringen heeft met discriminatie.

Gevolgen van discriminatie voor religieuze identificatie en gedrag

Onze tweede onderzoeksvraag heeft betrekking op de mogelijke gevolgen van discriminatie voor moskeebezoek en religieuze identificatie van moslims. Om dit goed te kunnen onderzoeken is het nodig om rekening te houden met andere factoren die van invloed kunnen zijn op religieuze identificatie en moskeebezoek. Dit doe we in onze multiple regressieanalyses. Omdat de twee surveys niet exact gelijk zijn worden de analyses apart uitgevoerd voor enerzijds Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse moslims, en anderzijds moslims van Afghaanse, Somalische en Iraakse origine.

Turks- en Marokkaans-Nederlandse moslims

Rekening houdend met alle relevante achtergrondkenmerken geven de analyses een duidelijk beeld: voor Turks- en Marokkaans-Nederlandse moslims geldt dat ervaren discriminatie niet samenhangt met moskeebezoek of identificatie (tabel 1). Een onverwachte bevinding, die niet aansluit bij de theorieën van reactieve identificatie en reactieve religiositeit. Religieuze identificatie hangt in de analyses wel sterk samen met moskeebezoek, wat wil zeggen dat

moslims die zich sterker religieus identificeren ook een stuk vaker de moskee bezoeken. Echter, dit lijkt niet het gevolg te zijn van het ervaren van discriminatie. Onze hypothesen worden dus voor Turkse en Marokkaanse moslims in Nederland niet bevestigd.

Tabel 1 Moskeebezoek en religieuze identificatie onder Turks- en Marokkaans-Nederlandse moslims (SIM 2011)

<i>Afhankelijke variabele</i>	Model 1 Moskeebezoek	Model 2 Identificatie	Model 3 Moskeebezoek
Constante	2.149(.113)***	4.324(.108)***	1.083(.156)***
Turks	.030(.036)	.214(.035)***	.023(.036)
Vrouw	-.529(.038)***	.001(.037)	-.529(.037)***
Tweede generatie	.104(.055)	-.006(.053)	.106(.054)*
Leeftijd	.007(.002)***	.000(.002)	.007(.002)***
Heeft kinderen	-.037(.067)	.013(.064)	-.041(.065)
Heeft een partner	.101(.055)	-.022(.053)	.106(.053)*
Woonachtig in G4	.088(.038)**	.018(.036)	.083(.037)**
Opleiding	-.011(.011)	-.068(.010)	.005(.011)
Werkzaam	-.060(.042)	-.134(.040)	-.027(.041)
Werkloos	-.020(.074)	-.130(.071)	.012(.072)
Ervaren discriminatie	.027(.020)	-.006(.019)	.029(.019)
Religieuze identificatie			.247(.026)***
R²	.146	.086	.194

Note: N = 1552; *** = $p < .05$; ** = $p < .01$; * = $p < .001$.

Moskeebezoek is gemeten op een schaal van 1-3, religieuze identificatie op een schaal van 1-5. Hogere scores corresponderen met sterkere religiositeit

In 2006 is een zeer vergelijkbaar grootschalig survey gehouden onder Marokkaans- en Turks-Nederlandse moslims (SIM 2006). Om de robuustheid van de toch wat opvallende resultaten te onderzoeken, hebben we ook deze gegevens geanalyseerd (zie bijlage 1, en zie ook Maliepaard et al. 2015). Opvallend genoeg worden daar wel significante effecten gevonden van discriminatie, zowel op religieuze identificatie als op moskeebezoek. De omvang van de effecten is echter gering: iemand die dagelijks discriminatie ervaart, scoort ongeveer een derde punt hoger op de schaal van religieuze identificatie (schaal van 1 tot 5) in vergelijking met iemand die nooit discriminatie ervaart. Ook het moskeebezoek ligt dan maximaal een derde punt hoger (op een schaal van 1 nooit tot 3 wekelijks moskeebezoek). Hoewel dit vrij abstracte cijfers zijn, is er dus zelfs tussen de meest extreme groepen (geen discriminatie vs. zeer veel discriminatie) relatief weinig verschil in religieuze identificatie dan wel gedrag. Als we in deze gegevens uit 2006 de Marokkaanse en Turkse Nederlanders vergelijken, zien we dat het effect met name voor Turks-

Nederlandse moslims wordt gevonden: hoe meer discriminatie, hoe meer de Turkse Nederlanders zich als moslim gaan identificeren. Voor Marokkaans-Nederlandse moslims vinden we geen significante effecten van identificatie. Het in hogere mate ervaren van discriminatie blijkt in beide groepen wel samen te hangen met een wat frequenter moskeebezoek.

Moslims uit vluchtelingengroepen

Ook voor moslims uit vluchtelingengroepen zijn multiple regressies uitgevoerd, waarin rekening wordt gehouden met andere relevante kenmerken, zoals opleiding en verblijfsduur. Uit de analyses komt naar voren dat moslims uit vluchtelingengroepen die meer discriminatie ervaren, niet vaker de moskee bezoeken dan moslims die wel discriminatie ervaren (model 1, tabel 2). Deze resultaten vormen een herhaling van de bevindingen onder Turks- en Marokkaans-Nederlandse moslims (op basis van SIM 2011). We vinden echter wel een relatie tussen ervaren discriminatie en religieuze identificatie (model 2), zoals verwacht in de reactieve identificatieliteratuur. De omvang van het effect is relatief beperkt. Een persoon die zeer vaak discriminatie ervaart, zal ongeveer een halve punt hoger scoren op religieuze identificatie (gemeten op een schaal van 1-5) dan iemand die nooit discriminatie ervaart. Om de robuustheid van de resultaten te controleren hebben we in aanvullende analyses verschillen tussen groepen bekeken (beschikbaar op aanvraag). Hieruit komt naar voren dat de bevindingen zeer vergelijkbaar zijn tussen de drie vluchtelingengroepen. Onze hypothesen worden voor vluchtelingengroepen dus ten dele bevestigd.

Gezien de verschillen in omvang en verblijfsduur tussen de verschillende moslimgroepen, was het onze verwachting dat reactieve religiositeit in de vorm van moskeebezoek met name zou plaatsvinden bij de gevestigde groepen. We vinden inderdaad geen reactieve religiositeit bij vluchtelingengroepen, maar evenmin bij Turkse en Marokkaanse moslims in de meest recente survey. In 2006 werd er wel een (relatief klein) verband gevonden. Samengenomen bieden deze resultaten onvoldoende support voor de hypothese dat juist in gevestigde groepen reactieve religiositeit zou spelen.

Tabel 2 Moskeebezoek en religieuze identificatie onder vluchtelingengroepen (SING 2009)

<i>Afhankelijke variabele</i>	Model 1 Moskeebezoek	Model 2 Identificatie	Model 3 Moskeebezoek
Constante	2.441(.074)***	3.759(.087)***	1.642(.098)***
Afghaans	-.507(.039)***	-.156(.047)**	-.474(.039)***
Irakees	-.640(.041)***	-.148(.049)**	-.608(.040)***
Vrouw	-.473(.033)***	.152(.038)***	-.505(.032)***
Verblijfsduur (< 5 jaar = ref.)			
– 5-10 jaar			
– 10-15 jaar	.026(.067)	-.025(.079)	.032(.066)
– > 15 jaar	-.074(.062)	-.124(.072)	-.047(.060)*
	-.021(.065)	-.099(.077)	.001(.063)*
Leeftijd (15-24= ref.)			
– 25-44	-.138(.046)**	-.015(.055)**	-.106(.046)*
– 45+	-.074(.060)	-.136(.070)	-.045(.058)
Heeft kinderen	.011(.042)	.036(.050)	.004(.041)
Heeft een partner	.081(.038)*	.093(.045)*	.061(.037)
Opleiding (max. basisonderwijs = ref.)			
– vbo/mavo	-.062(.049)	-.006(.058)	-.060(.047)
– havo/vwo/mbo	-.043(.042)	-.067(.050)	-.029(.040)
– hbo/universitair	-.051(.047)	-.181(.055)	-.013(.046)
Werkzaam (12+ uur)	-.111(.035)**	-.080(.041)	-.094(.034)**
Ervaren discriminatie	-.004(.018)	.114(.021)***	-.021(.017)
Religieuze identificatie			.212(.018)***
R²	.195	.049	.245

Note: N = 2232; * = $p < .05$; ** = $p < .01$; *** = $p < .001$.

Moskeebezoek is gemeten op een schaal van 1-3, religieuze identificatie op een schaal van 1-5. Hogere scores corresponderen met sterkere religiositeit

Om iets meer te kunnen zeggen over de causale relatie tussen discriminatie en religieuze identificatie hebben we aanvullende analyses gedaan op de genoemde redenen voor discriminatie. Aan alle respondenten die zelf discriminatie ervaren is gevraagd waarom zij denken dat ze gediscrimineerd worden. 59% geeft hier als reden etniciteit, 17% religie en 24% redenen als geslacht of leeftijd. Als de religiositeit het ervaren van discriminatie zou beïnvloeden (bijvoorbeeld omdat moslims die een hoofddoek dragen meer gediscrimineerd worden), zouden we verwachten dat in deze gevallen discriminatie wordt gerapporteerd op religieuze gronden. De relatie tussen religieuze identificatie en discriminatie zou dan alleen moeten bestaan in de 'discriminatie op religieuze gronden'-groep. Uit de aanvullende analyses komt echter naar voren dat de relatie tussen discriminatie en religieuze identificatie niet verschilt naar oorzaak voor discriminatie ($B_{ethnisch}$: $-.127$, p :.301;

$B_{\text{overig}}: -.249, p: .133$). Dit ondersteunt het idee dat de causaliteit loopt zoals in het theoriedeel besproken, dat wil zeggen: als gevolg van discriminatie gaat men zich (wat) sterker religieus identificeren.

Conclusie & Discussie

Een aanzienlijk deel van de moslims heeft het gevoel dat zij gediscrimineerd worden en regelmatig zien zij hun geloof als oorzaak voor discriminatie. Deze bevinding ondersteunt het idee dat moslims in Nederland een gestigmatiseerde groep vormen, een groep waarover negatieve houdingen en stereotypen wijdverbreid zijn (Crocker & Major 1989). Onder Turkse en Marokkaanse Nederlanders wordt duidelijk meer discriminatie ervaren dan onder moslims uit vluchtelingengroepen. Verschillen in migratieachtergrond spelen hier waarschijnlijk een rol. Vluchtelingengroepen zijn gemiddeld genomen veel korter in Nederland en zijn in veel gevallen instabiele of zelfs gevaarlijke situaties ontvlucht. Het zou goed kunnen dat als gevolg daarvan de beoordeling van Nederland relatief positief uitpakt. Turkse en Marokkaanse Nederlanders, en dan met name degenen die hier geboren zijn, zullen zichzelf eerder vergelijken met autochtone leeftijdsgenoten. Een vergelijking kan dan eerder negatief uitpakken, omdat autochtone leeftijdsgenoten vaak in een relatief betere positie verkeren. De tweede generatie is beter opgeleid dan de eerste, maar ervaart dat het voltooiën van een goede opleiding niet altijd tot succes leidt, bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt (Gijsberts & Vervoort 2009). Dit mechanisme van relatieve deprivatie werd ook gevonden voor opwaarts mobiele zwarte Amerikanen. Juist bij de hoogst opgeleiden bleken gevoelens van deprivatie te leven omdat ze meer belemmeringen ervoeren om hogerop te komen (Power & Ellison 1995).

Er is overduidelijk sprake van gevoelens van uitsluiting en van ervaren discriminatie. Onze tweede onderzoeksvraag betrof de mogelijke gevolgen hiervan voor de religieuze betrokkenheid onder Nederlandse moslims. Het als reactie op discriminatie (a) versterken van de religieuze identiteit en (b) vaker de moskee bezoeken komt in ons onderzoek niet eenduidig naar voren. Bij de vluchtelingengroepen vinden we statistisch significante resultaten voor het effect van ervaren discriminatie op religieuze identificatie. De betrokkenheid bij het geloof is in deze groepen hoger bij moslims die meer discriminatie ervaren. Voor Turks-Nederlandse moslims vinden we dit in 2006 ook. In 2011 is het effect echter niet statistisch significant. Voor Marokkaans-Nederlandse moslims vinden we geen effect van discriminatie op religieuze identificatie

(noch in 2006, noch in 2011). Toenemend moskeebezoek bij ervaren discriminatie wordt niet gevonden voor vluchtelingengroepen. Voor Turkse en Marokkaans-Nederlandse moslims wordt er enkel in 2006 een relatie gevonden, maar deze relatie blijkt in 2011 niet statistisch significant.

Onder de recent aangekomen islamitische migrantengroepen in Nederland vinden we dus steun voor het concept van reactieve (religieuze) identificatie. Hoewel deze groepen minder dan de omvangrijkere groepen moslims van Turkse en Marokkaanse herkomst het gevoel hebben gediscrimineerd te worden, lijkt discriminatie wel gevolgen te hebben in de vorm van een (iets) sterkere betrokkenheid op de religieuze identiteit. Voor Marokkaans- en Turks-Nederlandse moslims lijkt er echter, in ieder geval in de meest recente survey, geen sprake te zijn van reactieve religiositeit.

De onderzoeksgegevens die wij in dit onderzoek hebben kunnen gebruiken zijn uitzonderlijk grootschalig (grote aantallen per groep, meerdere groepen, meerdere tijdstippen). Eerder onderzoek was veelal gebaseerd op gelegenhedssteekproeven en/of beperkte zich tot subgroepen in de populatie (bijvoorbeeld alleen Turkse migranten of alleen tweede generatie; cf. Verkuyten & Yildiz 2007; Fleischmann, Phalet & Klein 2011). Het feit dat op basis van deze grootschalige onderzoeken onder representatieve afspiegelingen van de vijf grootste moslimgroepen in Nederland slechts ten dele steun wordt gevonden voor reactieve religiositeit, geeft te denken. Voas en Fleischmann rapporteerden in hun overzichtsstudie in 2012 al dat bevindingen op het gebied van reactieve religiositeit niet eenduidig waren: slechts een deel van de studies bevestigde de theorie. Onze studie maakt vooralsnog geen eind aan de onzekerheid rondom dit in de onderzoeksliteratuur veel gebruikte concept. Wel is duidelijk dat het tegenovergestelde proces, waarbij discriminatie zou leiden tot afstand nemen van de religieuze identiteit, juist omdat het een gestigmatiseerde identiteit is, bij geen van de groepen sprake is.

De resultaten uit 2006 en 2011 onder Turks- en Marokkaans-Nederlandse moslims komen niet overeen, en dat is niet eenvoudig te verklaren. Er zijn een aantal mogelijke redenen voor het verschil. Ten eerste zijn methodologische verschillen tussen surveys nooit helemaal uit te sluiten, helemaal omdat de in 2006 gevonden effecten relatief klein zijn (maar wel duidelijk statistisch significant). Ten tweede: het belang dat wordt toegekend aan het geloof onder de moslimgroepen is in Nederland al erg hoog. Op de schaal waarop wij het gemeten hebben, zitten veel respondenten al aan het maximum. Het valt niet uit te sluiten dat een zogenaamd plafond-effect de resultaten beïnvloedt. Een laatste optie is dat er een afname in reactieve identificatie door de tijd heeft plaatsgevonden. Dit lijkt ons echter gezien de maatschappelijke ontwikkelingen van

het laatste decennium niet erg waarschijnlijk. Momenteel wordt er een nieuw Survey Integratie Minderheden verzameld. Dit geeft mogelijkheden te bezien in welke richting de relatie tussen discriminatie-ervaringen en religieuze betrokkenheid zich ontwikkelt, juist in de afgelopen jaren met veel onrust rondom de verhoudingen tussen moslims en niet-moslims. Wellicht zal een analyse op deze nieuwe gegevens meer duidelijkheid verschaffen over de relatie tussen religie en ervaren discriminatie voor de grootste moslimgroepen. Daarnaast is het wenselijk dat onderzoekers een minder smalle operationalisering van een concept als het ‘negatieve maatschappelijke klimaat’ hanteren, om beter te kunnen analyseren wat het voortdurend geconfronteerd worden met negatieve boodschappen over hun groep met mensen doet. Dit is echter een grote empirische uitdaging.

Tot slot, Turks- en Marokkaans-Nederlandse moslims ervaren relatief veel discriminatie. We vonden voor deze groepen in de meest recente gegevens geen ondersteuning voor de hypothese dat de eigen religieuze groep als buffer zou kunnen optreden tegen negatieve reacties uit de ontvangende samenleving. Bij afwezigheid van dit effect lijken er enkel negatieve consequenties van discriminatie over te blijven. De psychologische gevolgen hiervan voor de betrokkenen kunnen groot zijn, leiden tot een laag zelfbeeld en tot een zich terugtrekken uit het maatschappelijke leven. Daarnaast kan discriminatie ertoe leiden dat spanningen tussen groepen toenemen en relaties verharderen. De hoge mate van ervaren discriminatie onder moslims in Nederland zoals we keer op keer zien in grootschalige surveys is in dat opzicht dan ook verre van geruststellend.

Noten

1. Dit artikel is deels gebaseerd op de studie *Moslim in Nederland* die in 2012 is uitgebracht door het Sociaal en Cultureel Planbureau (Maliepaard & Gijsberts 2012).

Literatuur

Alba, Richard (2005),

Bright vs. blurred boundaries: Second-generation assimilation and exclusion in France, Germany, and the United States, in: *Ethnic and Racial Studies*, 28 (1), 20-49.

- Andriessen, Iris, Eline Nievers, Laila Faulk & Jaco Dagevos (2010),
Liever Mark dan Mohammed? Onderzoek naar arbeidsmarktdiscriminatie van niet-westerse migranten via praktijktests, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Andriessen, Iris, Henk Fernee & Karin Wittebrood (2014),
Ervaren discriminatie in Nederland, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ashmore, Richard D., Kay Deaux & Tracy McLaughlin-Volpe (2004),
 An organizing framework for collective identity: articulation and significance of multidimensionality, in: *Psychological Bulletin*, 130 (1), 80.
- Blommaert, Lieselotte, Frank van Tubergen & Marcel Coenders (2012),
 Implicit and explicit interethnic attitudes and ethnic discrimination in hiring, in: *Social Science Research*, 41(1), 61-73.
- Branscombe, Nyla R., Michael T. Schmitt & Richard D. Harvey (1999),
 Perceiving pervasive discrimination among African Americans: Implications for group identification and well-being, in: *Journal of Personality and Social Psychology*, 77 (1), 135.
- Collyer, Michael (2013),
 The Moroccan state and Moroccan citizens abroad, in: *Emigration Nations: The Policies and Ideologies of Emigrant Engagement*, New York: MacMillan, 179-204.
- Crocker, Jennifer & Brenda Major (1989),
 Social stigma and self-esteem: The self-protective properties of stigma, in: *Psychological Review*, 96, 608-630.
- Doorn, Majka van (2011),
 Sociaal-culturele positie en religie [Socio-cultural position and religion], in: Dourleijn, Edith & Jaco Dagevos (red.), *Vluchtelingengroepen in Nederland*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 165-189.
- Ellemers, Naomi, Ad Knippenberg & Henk Wilke (1990),
 The influence of permeability of group boundaries and stability of group status on strategies of individual mobility and social change, in: *British Journal of Social Psychology*, 29 (3), 233-46.
- Fleischmann, Fenella, Karen Phalet & Olivier Klein (2011),
 Religious identification and politicization in the face of discrimination. Support for political Islam and political action among the Turkish and Moroccan second generation in Europe, in: *British Journal of Social Psychology*, 50 (4), 628-648.
- Gijsberts, Merove & Marcel Lubbers (2009),
 Wederzijdse beeldvorming, in: *Jaarrapport integratie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, Merove & Miranda Vervoort (2009),
 Beeldvorming onder hoger opgeleide allochtonen. Waarom is er sprake van een integratieparadox, in: *Sociologie*, 5, 406-429.

- Güngör, Derya, Fenella Fleischmann & Karen Phalet (2011),
 Religious identification, beliefs and practices among Turkish- and Moroccan-Belgian Muslims: Intergenerational continuity and acculturative change, in: *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42 (8), 1356-1374.
- Herten, Marieke van (2009),
 Het aantal islamieten in Nederland [The number of Muslims in the Netherlands], in: *Religie aan het begin van de 21ste eeuw. [Religion at the start of the 21st century]*, Heerlen/The Hague: Statistics Netherlands, 35-40.
- Hilhorst, Marsha (2010),
Survey integratie nieuwe groepen SING2009 veldwerkverslag, Amsterdam: Veldkamp.
- Huijnk, Willem & Jaco Dagevos (2012),
Dichter bij elkaar? De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Koning, Martijn de (2008),
Zoeken naar een 'zuivere' islam. Religieuze beleving en identiteitsvorming van Marokkaans-Nederlandse moslims, Amsterdam: Bert Bakker.
- Korte, K. & J. Dagevos. (2011),
Survey Integratie Minderheden 2011. Verantwoording van de opzet en uitwerking van een survey onder Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders en een autochtone vergelijkingsgroep, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Maliepaard, Mieke & Mérove Gijsberts (2012),
Moslim in Nederland 2012, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Maliepaard, Mieke, Mérove Gijsberts & Marcel Lubbers (2013),
 Grenzen aan de secularisering? Een analyse van de religieuze betrokkenheid van moslims in Nederland, 1998-2011, in: *Religie en Samenleving*, 8 (1), 63-86.
- Omlo, Jurriaan (2011),
Integratie én uit de gratie? Perspectieven van Marokkaans-Nederlandse jongvolwassenen, Eburon: Delft.
- Open Societies Foundation (OSF) (2014),
Somalis in Amsterdam, OSF: New York.
- Phalet, Karen, Mieke Maliepaard, Fenella Fleischmann & Derya Güngör (2013),
 The making and unmaking of religious boundaries: Comparing Muslim minorities in Western Europe, in: *Comparative Migration Studies*, 1 (1), 123-145.
- Portes, Alejandro & R. G. Rumbaut (2001),
Legacies: The story of the immigrant second generation, Berkeley: University of California Press.
- Powers, D.A. & C.G. Ellison (1995),
 Interracial contact and Black Racial Attitudes: The Contact Hypothesis and Selectivity Bias, in: *Social Forces*, 74 (1), 205-226.

- Ramos, Miguel R., Clare Cassidy, Stephen Reicher & S. Alexander Haslam (2012),
A longitudinal investigation of the rejection-identification hypothesis, in: *British Journal of Social Psychology*, 51 (4), 642-660.
- Roggeband, Conny & Rens Vliegthart (2007),
Divergent framing: The public debate on migration in the Dutch parliament and media, 1995-2004, in: *West European Politics*, 30 (3), 524-548.
- Sunier, Thijs & Nico Landman (2014),
Turkse islam. Actualisatie van kennis over Turkse religieuze stromingen en organisaties in Nederland, Den Haag: Rijksoverheid.
- Verkuyten, Maykel & Ali A. Yildiz (2007),
National (dis)identification and ethnic and religious identity: A study among Turkish-Dutch Muslims, in: *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33 (10), 1448-62.
- Verkuyten, Maykel & Katarzyna Zaremba (2005),
Interethnic relations in a changing political context, in: *Social Psychology Quarterly*, 63, 375-86.
- Voas, David & Fenella Fleischmann (2012),
Islam moves West: Religious change in the first and second generations, in: *Annual Review of Sociology*, 38, 525-545.
- Warner, R. Stephen (2007),
The role of religion in the process of segmented assimilation, in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 612 (1), 100-115.
- Wimmer, Andreas (2008),
The making and unmaking of ethnic boundaries: A multilevel process theory, in: *American Journal of Sociology*, 113 (4), 970-1022.
- Ysseldyk, Renate, Kimberly Matheson & Hymie Anisman (2010),
Religiosity as identity: Toward an understanding of religion from a social identity perspective, in: *Personality and Social Psychology Review*, 14 (1), 60-71.

Bijlagen

Bijlage 1 Moskeebezoek en religieuze identificatie onder Turks- en Marokkaans-Nederlandse moslims (SIM 2006)

<i>Afhankelijke variabele</i>	Model 1 Moskeebezoek	Model 2 Identificatie	Model 3 Moskeebezoek
Constante	1.933(.099)***	3.955(.108)***	1.093(.125)***
Turks	.080(.033)*	.004(.036)	.079(.032)*
Vrouw	-.684(.035)***	.107(.038)**	-.707(.034)***
Tweede generatie	.219(.054)***	-.001(.059)	.219(.053)***
Leeftijd	.008(.002)***	.002(.002)	.008(.002)***
Heeft kinderen	.028(.060)	-.017(.068)	.032(.059)
Heeft een partner	-.057(.070)	.031(.077)	-.063(.069)
Woonachtig in G4	.024(.033)	-.004(.036)	.025(.032)
Opleiding	-.035(.010)**	-.060(.011)***	-.022(.010)*
Werkzaam	-.100(.036)**	-.117(.040)**	-.075(.035)*
Ervaren discriminatie	.076(.018)***	.086(.020)***	.058(.018)**
Religieuze identificatie			.212(.020)***
R²	.213	.049	.255

Note: N = 1980. * = $p < .05$; ** = $p < .01$; *** = $p < .001$.

Moskeebezoek is gemeten op een schaal van 1-3, religieuze identificatie op een schaal van 1-5. Hogere scores corresponderen met sterkere religiositeit